ARAŞTIRMA VE İNCELEME RESEARCH

Dini Grupların Sosyolojik Tahlili: Zorluklar Zorunluluklar Sınırlar

Sociological Analysis of Religious Groups: Difficulties Imperatives Limits

Hamit AKTÜRK[a]

[a]Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimler Bölümü,
Din Sosyolojisi ABD,
Adıyaman, TÜRKİYE

Received: 17.02.2021
Received in revised form: 23.03.2021
Accepted: 05.05.2021
Available online: 28.09.2021

Correspondence:
Hamit AKTÜRK
Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimler Bölümü,
Din Sosyolojisi ABD,
Adıyaman, TÜRKİYE
akturkhamit@gmail.com

ÖZ Bu çalışmada dini gruplaşmanın araştırılması sırasında araştırmacının karşılaşacağı zorluklar, zorunluluklar ve sınırlar ele alınmıştır. Dini grup araştırmalarında karşılaşılan zorluklar beş başlık altında incelenmiştir. Bunlar; hukuki zorluklar, metodolojik zorluklar, yaklaşımsal zorluklar, yapısal zorluklar ve dilsel zorluklardır. Bu başlıklar kendi içlerinde alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır. Temelde tüm zorluklar; araştırmacının sahada karşılaşacakları ve söylem ve metin analizinde karşılaşacakları olarak dikotomik bir ayırıma da tabi tutulabilir. Hukuki zorluklar başlığı altında; dini gruplaşmanın yasak oluşunun ürettiği, bölünmüş kimlik, yazısızlık ve sivil toplum formatına dönüşen dini grupta meydana gelen değişim ve dönüşümler ele alınmıştır. Metodolojik zorluklar başlığı altında ise; sosyolojinin Batılı olmayan toplumlara transferi ile birlikte ithal edilen kavram ve tipolojilerin İslam dünyası için kullanışsızlığı ve ortaya çıkardığı problemler incelenmiştir. Dilsel zorluklar olarak dini grubun kurduğu anlam dünyasının doğru tahlilinde grubun ürettiği özel iç dili ve sembolizmayı doğru anlamanın gerekliliği ve önemi üzerinde durulmuştur. Yaklaşımsal zorluklar; dini grupları isimlendirme zorluğu ve kirlenen kavramların grup incelemesine etkileri alt başlıklarına sahiptir. Yapısal zorluklar olarak, grup kimliğinin dışsal kimlik ile etkileşimi, gruba dahil olma süreci ve bunun kimliğin oluşumuna etkileri, grup yapısının katı / yumuşaklığı ve bunun araştırmacıya yansımaları ele alınmıştır. Grubun ürettiği kültürel sınırları tespit etmek, grup kimliğini oluşturan öğeleri, grup kimliği ile bireysel kimlik etkileşimini ve bu kimlik bileşenlerinde hangi unsurun niçin öne çıktığını fark etmek, grup üyesi bireyi anlamada araştırmacıya yardımcı olacaktır. Dini grupların otantiklik iddiaları ve bu iddialarını gerekçelendirdikleri ve kendilerine meşruiyet sağladıkları kaynaklarının tespiti de önemli bir zorluktur. Grubun ideal geçmiş ve umut ettiği geleceği doğru kavramak, üyelerin anlam dünyalarına vakıf olmaya yardımcı olacaktır. Dini grup veya grubu oluşturan kişilerin kişisel tarihlerini, tarihselliklerini fark etmek zorluklar arasındadır. Aynı şekilde dini grubu tarihsel kalıplar ve modern yapılar açısından doğru yerde konumlandırmamak muhtemel yanlışlardan biridir. Dini grubun oluşum ve gelişiminde tedriciliği ve dışarıya karşı siyasi tutumu görmek, grubu ele alırken, genellemeden, karşılaştırmadan ve yerel bağlamlarını göz önüne alarak incelemek araştırmacıya yardım edecektir. Araştırmada, dini grubun, grubu oluşturan üyelerin toplamından fazla bir yapı olduğu ve modern hayatın getirdiği anomi ve yabancılaşmaya karşı bir dayanışma ve sosyal sermaye üretim mekanı oluşu üzerinde durulacaktır. Ayrıca dini gruplaşmanın hem gelenekselin devamı oluşu hem de modern birer yapı olmaları hasebiyle ortaya çıkardıkları otantik yapıya dikkat çekilecek ve bir anlam dünyası kurma girişimi olarak ürettikleri siyasallık ele alınacaktır. Konunun ana çerçevesi, kendi alan araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız zorluklardan hareket edilerek çizilmiş ve başka araştırmacıların yaşadığı zorluklar da eklenerek konu genişletilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dini grup; cemaat; dini sembolizm; dini kimlik; sebep asabiyesi

ABSTRACT In this study, the difficulties and limitations faced by the researcher in studying religious groups are discussed. The difficulties encountered in religious group research are examined under five headings. These are legal difficulties, methodological difficulties, approach difficulties, structural difficulties and lingusitic difficulties. These titles were handled by dividing them into subheadings. Basically, all the difficulties; it can also be subjected to a dichotomous distinction as the difficulties the researcher will face in the field and the difficulties he will face in discourse and text analysis. The title of legal difficulties has three subtitles: lack of writing, split dual identity and structural change forced by the transformation to the non-governmental institution format. Under the title of methodological difficulties; the problems posed by the concepts and typologies that were imported with the transfer of sociology to non-western societies were examined. As linguistic difficulties, the necessity and importance of correctly understanding the special internal language and symbolism produced by the group in the correct analysis of the world of meaning established by the religious group was examined. Under the title of structural challenges, cultural and mental boundaries of religious groups were discussed. Approach difficulties were examined as problems stemming from the researcher. The main frame of the subject has been drawn from the difficulties we encountered during our own research, and the subject has been expanded by adding the difficulties experienced by other researchers.

Copyright © 2021 by İslâmî Araştırmalar

Keywords: Religious group; cemaah; religion symbolism; religious identity; asabiyyah of reason

In this study, the difficulties and limitations faced by the researcher in studying religious groups are discussed. The difficulties encountered in religious group research are examined under five headings. These are legal difficulties, methodological difficulties, approach difficulties, structural difficulties and linguistic difficulties.

These titles were handled by dividing them into subheadings. Basically, all the difficulties; it can also be subjected to a dichotomous distinction as the difficulties the researcher will face in the field and the difficulties he will face in discourse and text analysis.

The title of legal difficulties has three subtitles: lack of writing, split dual identity and structural change forced by the transformation to the non-governmental institution format. Under the title of methodological difficulties; the problems posed by the concepts and typologies that were imported with the transfer of sociology to non-western societies were examined. As linguistic difficulties, the necessity and importance of correctly understanding the special internal language and symbolism produced by the group in the correct analysis of the world of meaning established by the religious group was examined. Under the title of structural challenges, cultural and mental boundaries of religious groups were discussed. Approach difficulties were examined as problems stemming from the researcher.

It has subtitles such as approach difficulties, difficulty naming religious groups, and the effects of contaminated concepts on group study. The interaction of group identity with external identity, the process of being included in the group and its effects on the formation of identity, the rigidity / softness of the group structure and its reflections on the researcher are discussed under the title of structural difficulties. It is among the difficulties to correctly identify the social relations and socialization channels produced by the religious group.

The religious group is also a place of social capital production. Socialization affects the reading of religious text. Knowing the religious experience scenarios of the group will make the researcher's job easier.

Identifying the cultural boundaries produced by the group will help the researcher to understand the elements that constitute the group identity, the interaction of the group identity with the individual identity, and why and which elements stand out in these identity components.

Identifying the religious group's claim to authenticity and the sources from which they justify these claims and give them legitimacy is also an important challenge. Grasping the 'ideal past' and 'hoped future' of the group will help to gain insight into the members' worlds.

It is among the difficulties to recognize the personal histories and historicities of the members of the religious group or group. Likewise, it is a possible mistake not to position the religious group in the right place in terms of historical patterns and modern structures. It will help the researcher to examine the group by seeing its local contexts, without generalizing, comparing.

It is important and necessary for the researcher to realize that the religious group is a non-static, dynamic and moving process that is constantly being rebuilt, and to position the group's relationship with the political authority correctly.

In the research, it was emphasized that the religious group is a structure more than the total of the group members and it is a place of solidarity and social capital production against the anomie and alienation brought by modern life.

The main frame of the subject has been drawn from the difficulties we encountered during our own research, and the subject has been expanded by adding the difficulties experienced by other researchers.

İslam tarihinde genişleyen coğrafya, karşılaşan kültürler ve değişen hayat şartları neticesinde duyulan yeni yorum ihtiyacı, gelişen ve çeşitlenen usuller çerçevesinde farklılaşan dini yapılar, günümüzde çok daha farklı saiklerle çok daha fazla çeşitlenmişlerdir. Bu çalışmada, farklılaşan modern dini grupları incelerken karşılaşılacak muhtemel zorlukları ele alacağız. Makalede dini gruplar kavramıyla, Türkiye'de Cumhuriyet sonrası teşekkül eden dini gruplar kast edilmiş, aksi bir kullanımda bu durum belirtilmiştir. Dini gruplar kavramı yerine, bağlam uygun olduğunda cemaat kavramı da kullanılmıştır.

Günümüzde aynı dine hatta aynı mezhebe mensup olan ama birbirlerinden din anlayışı olarak ciddi farklılıklar gösteren dini grupların incelenmesi ve anlaşılması tarihsel bir mezhebin ortaya çıkış sürecini incelemekten daha zordur. Zira modern insanın maruz kaldığı şekillendirici unsurlar ve etkileşimler oldukça fazla ve kontrol edilmesi oldukça zordur.

İbn Haldun, toplumsal yapıyı iki temel esasa dayandırır. Bunlardan birincisi, asabiyye, diğeri ise dindir. Asabiyye, motivasyon, din ise birlikteliği sağlar. İbn Haldun'un şehri eleştirmesinin temelinde de

bu iki esasa odaklanmak yer alır.[1] Zira şehir hayatı hem asabiyenin motivasyon üretme gücünü yok etmesi hem de dini ve ahlakı durağanlaştırarak dejenere etmesiyle toplumsal birlikteliğe zarar verir. Ancak günümüzde dini gruplaşma ile şehirleşme arasında ciddi bir ilişki olduğu birçok sosyolog tarafından dile getirilen bir gerçektir. Gruplaşma, durağanlaşan ve motivasyon üretemeyen şehir hayatında motivasyon üretim mekanına dönüşebilir. Zira dini grup, İbn Haldun'un görüşleri bağlamında ifade edilecek olursa *"sebep asabiyesi"* çerçevesinde bir araya gelmiş bir topluluktur ve aynı zamanda dini bir motivasyona sahiptir. Böylece ideal bir bileşim ortaya çıkmıştır. Bir yandan motivasyon sağlanırken diğer yandan bir ideal, fikir ve inanç etrafında bütünleşme gerçekleşir. Kısaca modern dini gruplar şehirlidir, istisnalar dışında şehirde hayat bulur.

Bu açıdan her dini grup ideolojik örgüsünün sıklığına bağlı olarak toplumsal değişme tohumu taşır. Uygun şartlar ve doğru tekniklerle toplumsal değişmeyi aşılayabilir. Ancak uygun şartlar genelde kendileri dışında geliştiğinden dolayı dini grubun yapı, ideoloji ve liderlik olarak tavır alış esnekliği burada en etkili faktördür. Modern dini grupların teleolojileri genel olarak bu aşılama üzerine kuruludur. İslam coğrafyasında ortaya çıkan modern dönemin dini toplulukları- cemaat formuna dönüşen tarikatları dışarda bırakırsak aslında onlar da cemaatleştikçe bu yapıya yaklaşırlar- İslam devletinin yokluğunda ortaya çıkmış birer mikro devlet formatında gelişirler. Bu açıdan dini gruplar, Çelik'in[2] tabiriyle kültür içerisinde paralel dini söylem üretirler. Benzer şekilde dini grup, kendi karşı kamusallığını da üretir[3].

Dini grupları incelerken araştırmacının karşılaşabileceği zorluklar ve sınırları beş üst başlık altında ele alıp, daha sonra her birini kendi içerisinde alt başlıklara ayırdık. Bunları; grubun yapısından kaynaklanan yapısal zorluklar, araştırmacıdan kaynaklı yaklaşımsal zorluklar, sosyal bilim metodolojisinden kaynaklı yöntemsel zorluklar, dini gruplaşmanın ülkemizde yasak olmasının ürettiği hukuki zorluklar ve grubun özel iç diline ve anlam dünyasına vukufiyetin zorluklarına dikkat çeken dilsel zorluklar olarak sıraladık.

YAPISAL ZORLUKLAR

Grup içi üretilen bağlılık ve sempati bazen grup dışından kopuş ve antipatiyi doğurabilir veya var olanı büyütebilir.[4] Bu durum grubu sahiplenme oranına göre değişebileceği gibi aynı zamanda bireyin kurduğu dünyadaki grubun etkinliğine göre de değişebilir. Grubu sahiplenme ve savunma refleksi grubu doğru tanımaya engel olabilir. Grubun kendisini merkeze yerleştirmesinin ve ötekilerden ayırmasının en önemli meşrulaştırıcısı "fırkayı naciye" inancıdır.[5] Bu inancın katı ve kesinliği, grubun kendisi ile toplum geneli veya grubun diğer gruplarla olan sınırlarını kalınlaştırır veya inceltir. *Fırka-i naciye* inancı ile *ahir zaman* telakkisi arasında sıkı bir bağ vardır. Yani grubun zaman algısı, sosyo- teo-politik duruşunu şekillendirir. Dini grupların fırka-i naciye ve *ahir zaman* telakkileri başlı başına bir çalışmayı hak eder genişliktedir.

Grup üyeleri kendileri ile dış dünya arasında bir barikat ve sınır çizerler.[6] Büyükkara, grup kimliği oluşturma ve sınırları belirlemede gruba has davranış ve sembollerin öne çıktığını söyler. Bruniessen[7]

[1] İbn Haldun, *Mukaddime,* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 2. basım, İstanbul 1991, c. 2. s. 847-860
[2] Celaleddin Çelik, Örgütlü Dinî Gruplarda Hegemonik Dönüşüm Nurculuktan Post-Nurculuğa, Cemaatten Örgüte Gülenist Yapının Sosyolojik Kodları, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2017, c. 7, sayı: 1, s. 27.
[3] Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar Nurcular Nakşiler Milli Görüş ve Ak Parti*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 223-228
[4] Mehmet Ali Büyükkara, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri", *Usul Dergisi*, 2007, sayı: 7, s. 113.
[5] Büyükkara, *Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri*, s. 114.
[6] Büyükkara, *Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri,* s. 114.

her grubun kendi ile öteki arasında kültürel sınırlar çizdiğinden bahseder. Ona göre bu sınırlar değişken ve hareketli olup, genelde tehdit ve önceliklere göre şekillenir.

Kültürel sınırlar, Hristiyan Amişler veya İslam dünyasında "hicre" örneklerinde olduğu gibi bazen fiziki sınırlara dönüşebilme potansiyeli taşır. Mısırda "et-Tekfir vel Hicre" örneği, ülkemizde bir dönem "Cuma kılmayanlar" veya Akevler örnekleri bu yolda farklı dozlarda ortaya çıkan fiziki kopuşlara örnek olabilir. Grubu toplumdan koparan en önemli saik, nebevi hareket metoduna nasıl yaklaştığıdır.

Yapısal zorluklardan bir diğeri ise, grubun kendileri ve öteki arasına çizdiği sınırları ve bu sınırların kalınlığını ve keskinliğini ölçebilmektir. Grup kendini merkeze alarak bir öteki oluşturur. Bu öteki yakından uzağa, çok tehlikeliden az tehlikeliye doğru hiyerarşik bir kategorizasyona tabi tutulur. Dolayısıyla her grup en "sahih" din yorumunun kendileri olduğunu, açık veya zımnen diğer din yorumlarının yanlış, sapkın, bidat, hurafe veya uydurma olduklarını ifade veya ima eder.[8]

Bilgin'e[9] göre, genellikle dini gruplar birbirleriyle bilgi alışverişine girmez, daha çok herhangi bir gruba dahil olmayanlar üzerine yoğunlaşırlar. Bundan dolayı da aralarında epistemolojik bir etkileşim kolay kolay gerçekleşmez. Elbette her grubun *firka-ı naciye* olarak otantiklik iddiası doğal olarak ötekinin *firka-i dalle* olmasını gerektirecektir. Ama bu her zaman açıkça ifade edilmez. Yapıcı'nın[10] Turner'den aktardığı gibi bireyler kendilerini "öteki" ile kıyaslamadan bir kimlik oluşturamazlar. Ancak bir grup, öteki gruba rağmen ve öteki grup ile birlikte var olabilir. Kimliği oluşturan kıyaslama, farklılaşmayı da beraberinde getirir. Bir ötekisi olmayan grubun kendine has karakterleriyle yeterince farklılaşmadığını söyleyebiliriz.[11]

Bu noktada bireyin şahsi kimliği, ait olduğu grubun kimliği ve grubun içerisinde yer aldığı toplumsal kimlik şeklinde katmanlı ve etkileşimli bir yapıdan söz edebiliriz. Bireysel ve grupsal kimliğin ilişkisini Tajfel ve Turner[12] iki uçlu bir hatta benzetir. Onlara göre bir uçta bireyin kişisel olarak başkalarından farklılaştığı, kendine has şahsi kimliği, diğer ucunda ise grubun diğer üyeleriyle paylaştığı sosyal kimliği yer alır. Gruba üye bireyin saf haliyle şahsi kimliğinden söz edilemez. Bu kimliklerin etkileşimiyle ortaya çıkan farklı tonlarda bileşik kimlikler söz konusudur.

Yapıcı,[13] gruba yeterince uyum sağlayan üyenin grup ile benzeşimi arttıkça bir *kimliksizleşme* sürecine gireceğini ifade eder. Onun bu kavramdan kastı, bireysel kimliğinin silikleşip yerine grup kimliğinin ağırlık kazanmasıdır. Bu süreç grup içi tektipleşme süreci olup, grup kültürünce olumlu ve istenen bir durumdur. Grup üyesi, şahsi kimliğinden grup kimliğine geçişi temelde taklit ve itaat yoluyla kazanır.[14]

Grup, kimliğini ve zihniyetini oluştururken aslında birçok açıdan ötekinin zıddı olarak şekillenir. Problem gördüğü noktalara odaklandıkça, ötekinin aynada aksi olarak konumlanma daha da netleşir. Bu isteyerek olmaktan çok farkına varmadan gerçekleşir. Gülenist yapının bir zamanlar tamamen karşı oldukları pozitivist mantığı kendi örgütlenmelerinde kullanmaları buna güzel bir örnek-

[7] Martin V. Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik, Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri,* (çev. Hakan Yurdakul), İletişim Yayınları, 9. baskı, İstanbul 2011, 68-73.

[8] Ayrıntılar için bkz. Ejder Okumuş, "Ehl-i Sünnet vel-Cemaatin Bir Meşruiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı", *Marife Dergisi,* 2005, c. 5, sayı: 3, s. 47-59

[9] Vecdi Bilgin, "Popüler Kültür ve Din Dindarlığın Değişen Yüzü", *Kültür ve Din*, (haz. M. Ali Kirman -Abdullah Özbolat), Karahan Kitabevi, Adana 2014, s. 128.

[10] Asım Yapıcı, *Dini Grup Kimliği Kimlik ve Dini Aidiyet*, s. 44.

[11] Yapıcı, *Dini Grup Kimliği Kimlik ve Dini Aidiyet,* s. 44.

[12] Aktaran Yapıcı, *Dini Grup Kimliği Kimlik ve Dini Aidiyet,* s. 45.

[13] Yapıcı, *Dini Grup Kimliği Kimlik ve Dini Aidiyet,* s. 47-48.

[14] Büyükkara, *Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri,* s. 118.

tir[15]. Aslında bu araştırmacıya kolaylık sağlayan bir durum olabilir. Zira bir grubun en çok kime ve neye karşı olduğunu belirlediğinizde aslında o grubu bir araya getiren ana faktörleri de tespit etmeniz kolaylaşacaktır.

Ülkemiz özelinde dini grupların genellikle epistemik olarak ötekisi; resmi dini bilgi üreticisi olarak görülen Diyanet İşleri Başkanlığı personeli, İlahiyat Fakülteleri ve ilahiyatçı bilim adamlarıdır. Buralarda üretilen bilgiye dini grup üyeleri oldukça tedbirli yaklaşır ve bu bilgi dini grup içerisine ulaşmakta zorlanır. Grupların resmi dini otoritelere yaklaşımı tam kapalılıktan kuşkuculuğa kadar değişen bir yelpazede tanımlanabilir.

Bir diğer yapısal zorluk, grup içerisinde sürekli yinelenen ve yenilenen kimlik izharı ve ispatıdır. Bu kendisini tehlike altında hissetme refleksi ve bir baskının sonucudur. Zira gruplarda dışardan fark edilemeyecek grup baskısı söz konusudur. Bu baskı bazen sevgi eksikliği olarak cezalandırma şeklinde olurken bazen de fiziki dışlamaya ve ihraca kadar gidebilir.

Bir diğer yapısal zorluk, grubun hiyerarşik örgüsünün sıklığını tespit edebilmektir. Cemaatler ve gruplar yukarıdan aşağıya doğru zihni bir benzerlik ve yakınlık inşa etmek isterler. Grubun bir araya geliş amaçlarının en önemlilerinden biri budur. Bu tektipleşme, genişleyen gruplarda bir sorun olarak ortaya çıkar. Merkezden uzaklaştıkça tektipleşme ve benzeşme zorlaşır, tehlike ve tehditler artar. O nedenle, grubun merkezine ne kadar yakın olduğunuz onu tanımada ve ideal tipi doğru kurmada oldukça önem arz eder. Araştırmacının grup incelemesinde örneklem alırken merkezden çevreye doğru genişleyen halkaları görmesi ve örneklemini her katmanı ölçebilecek zenginlikte belirlemesi, çalışmasının güvenirliliğini ve tespit gücünü artıracaktır.

Grup, üyelerinin eğitimi amacıyla gerek lider ve cemaat büyüklerinden gerekse tarihsel figürlerden "ideal rol modeller" çizer. Bundan dolayı grup sohbetlerinde anlatılan sahabe veya tarihsel kişilikler gruba çizilen ideal rol modeller hakkında bilgi verebilir.

Bir diğer zorluk ise, aidiyet konusunda önemli bir değişken olan gruba dahil olma süresidir. Zira şu bilinmektedir ki, gruba katılınan ilk sürelerde "acemi radikalizmi" denilen bir sıkı bağlılık türü söz konusudur. Bu süreç ilerledikçe grubun ve hiyerarşisinin bağlayıcılığı ve etkinliği gevşemekte, liderin karizması bireysel düzeyde rutinleşmekte ve sıradanlaşmaktadır. Bu açıdan bireyin gruba dahil oluş süresi ve süreci oldukça önem kazanır.

"Acemi radikalizmi" diye adlandırdığımız gruba dahil olup grup ilkelerini fanatikçe savunma durumu yukarıda bahsedilen *kimliksizleşme* süreciyle eş zamanlıdır. Zira acemi radikal, bireysel kimliğinden sıyrıldıkça oluşan boşluğu tümüyle grup kimliği doldurur. Zamanla bir diyalektik oluşturacak bu kimlik edinme süreci, bu aşamada kraldan çok kralcı bir üye portresi ortaya çıkarır.

Efe'ye[16] göre, grup üyelerinin birbirleriyle olan ilişki ve davranışlarının seyri sırasında "grup ideolojisi" diyebileceğimiz ortak inançlar, ortak değerler ve normlar geliştirilir. Grubun ideolojisinin gücü üyelerinin bireysel yetkinlikleriyle de alakalıdır. Hoffer'a[17] göre, kişinin kendi mükemmelliğine olan güveni ne kadar düşükse grup ideolojisinin mükemmelliğine olan güveni o denli yüksektir.

[15] Celaleddin Çelik, *Örgütlü Dini Gruplarda Hegemonik Dönüşüm Nurculuktan Post-Nurculuğa Cemaatten Örgüte Gülenist Yapının Sosyolojik Kodları,* 28-29.
[16] Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi Isparta Örneği*, Dönem Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 27.
[17] Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, (çev. Erkıl Günur), Plato Film Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2011, s. 23.

Örselenmiş, boyun eğdirilmiş bireysel kimliklerdeki boşlukların grup kimliği tarafından doldurulduğunu böylece grup kimliğinin bireysel çekirdek kimlik önüne geçtiğini söyleyen Volkan,[18] bu tür bir bireyde grup adına kendini feda etmeye kadar gidecek bir aidiyet oluştuğunu belirtir.

Kapalı yapıların genel olarak, grup ile dış dünya arasında fiziki ve zihinsel barikatlar ördükleri, grup sınırlarının dışındakileri tehdit veya tehlike olarak gördükleri saptanmıştır.[19]. Bu tür gruplarda baskın bir lider vardır ve dini metinleri yorumlama hakkı ona aittir. Grup bu liderin yorum ve tasarrufları etrafında oluşur ve gelişir. Bu yapılarda liderin bilgisinin çalışarak kazanılmasından çok vehbi olduğuna inanılır. Böylece sadece epistemik değil ontolojik olarak da lidere olağanüstülük atfedilir.

Grup üyesi bireyin epistemik beslenme kaynaklarını, bilgi hiyerarşisini tespit etmek de zor ve gereklidir. Zira dini gruplaşmanın önemli saiklerinden biri hangi kaynağın ne kadar değerli olduğu üzerine sağlanamayan fikir birliğinden gelir. Geleneğe yaklaşımdan, sünnetin kapsamı ve değerine kadar birçok konuda dini gruplar birbirlerinden ayrılır.

Sadece grup içerisinden beslenmeye önem veren grup üyelerinin grup dışına karşı tutumları yanıltıcı olacaktır. Epistemik çeşitliliğe izin veren gruplarda durum daha rahattır.

Epistemik olarak dışarıya kapalı gruplarda, bilgi üyeye her tür teknikle aktarılır. Ritüellerle pekiştirilir. Zikirler, okuma halkaları, haftalık sohbetler, günlük virdler aynı zamanda epistemik devamlılığı sağlayan halkalardır. Grubun değerleri, normları bu sayede içselleştirilir.

Dini grup ve kişilerin kronolojik tarihlerini ıskalamak araştırmacı için muhtemel zorluklardan bir diğeridir. Kişilerde olduğu gibi gruplar da zamanla değişir, farklı çizgiler benimseyebilirler. Grup, dün yanlış olarak değerlendirdiği hatta bu konuda diğerlerini tekfir ettiği bir meseleyi bugün kabullenebilir. Zira bireyler ve grup değişebildiği gibi onu o konuda tavır almaya zorlayan dışsal faktörler de değişebilmektedir. O halde yapılması gereken; grupları değişmez ve sabit yapılar olarak görmek yerine değişebilme potansiyellerini göz önünde bulundurmaktır. Milli Görüş hareketinin 2000'li yıllarda Avrupa Birliği hakkında fikirlerinin değişmesi, daha önce İran konusunda yumuşak tutum benimseyen grupların, Suriye olaylarından sonra tutum değiştirmeleri bu konuda oldukça çok sayılabilecek örnekler arasındadır.

Dini grupların tahlilinde önemli kavramlardan bir diğeri tedriciliktir. Grupların tedricilik konusunda ne düşündükleri onları doğru tahlil etmede anahtar konumundadır. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi grup; mahrem saydığı bazı konuları grup dışındakilere olduğu gibi yansıtmaz. Bunun çeşitli sebepleri olduğundan daha önce bahsetmiştik. O halde söylenmeyenleri satır aralarından çıkarmanın kritik yöntemi, grubun tedricilik hakkındaki görüşünü bilmektir. Sonuçta grupların büyük bir çoğunluğu kavramla isimlendirmese de nebevi bir yol sürdürmeye, davet ve tebliğ yoluyla dışarıya açılmaya ve genişlemeye kodlanmıştır. Davete ve tebliğe odaklı her grubun tedriciliği göz önünde bulundurduğu unutulmamalıdır.

Grup tahlilinde yapılacak muhtemel hatalardan bir diğeri de karşılaştırmadır. Karşılaştırmak, bir ideal tip alıp diğer cemaatleri buna kıyaslamak, onların orijinalliklerini göz ardı ettirecektir. Birisinde var olanı diğerinde aramak otantiklik kaybına yol açacaktır[20].

[18] Vamık Volkan, *Körü körüne İnanç Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri*, Asi Kitap, İstanbul 2004, s. 9
[19] Aktaran, Büyükkara, Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri, s. 121.
[20] Oliver Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, (çev. Cüneyt Akalın), Metis Yay., 5. baskı, İstanbul 2017, s. 25-26

Genelleme; bilimsel araştırmanın hedefi genel sonuçlara ulaşmaktır ama her bir dini grup eşsizdir. Grup, kendini oluşturan akıl, bağlam, zihin ve metinlerin eşsiz ve benzersiz bir bileşiminden oluşur. Onu genellemek ayrıntı kaybına yol açacaktır.

Yerellikleri göz ardı etmek. Her bir dini grup metinler veya kişilerden aldıklarını yerellikleri ile sentezleyerek ortaya bir yapı koyar. Bunları göz ardı ettiğinizde onları tanımak zor olacaktır. Ayrıca her bir cemaatin sentezlediği yerelliği farklı olabilir. Elâzığ ekolü, Sakarya ekolü gibi farklılaşmalar her dini grupta var olabilir. Sonuçta merkezin baskınlığı zayıfladıkça, yerellikler ve yerel tercihler yapıyı farklılaştırabilir.

Modern grubun doğasında var olan ve onu sürekli olarak yeniden inşa eden düşünümsellik. Giddens,[21] düşünümselliği, düşünce ve eylemin sürekli olarak birbirleri üzerine yansıtılmasıyla sistemin yeniden yeniden üretimi olarak tanımlar. Bu düşünümsellik gruba ve onu oluşturan bireylere sürekli bilgi girdisiyle oluşur. Dolayısıyla araştırmacı, etkiye tepki veren refleksif yapıyı göz önünde bulundurmalıdır. Grubun tepkilerinden zamansal bir kesit alıp bir genelleme yapamaz. Aldığı kesitin belli bir zamanda, belirli bağlamda üretilen bir tepki olduğunu bilmelidir. Çünkü grup gelen bilgi girdileriyle zaman ve uzamı yeniden üretmektedir.

Bir grubu araştırırken, dünya üzerinde etkili olan ideolojileri ve bu ideolojilerin o grubun etki alanına yansımalarını göz ardı etmemek gerekir. Bazen bu etki doğrudan olurken bazen dolaylı olmaktadır. Bazen kabul üzerinden etkileşim gerçekleşirken bazen de red üzerinden bir etkileşim yaşanmaktadır.

1960'lı yıllarda dünya genelinde yaygın olan "üçüncü dünyacı" söylemin dini gruplar üzerinde etkisi veya soğuk savaşın dini grupları şekillendirmesi, yanında veya karşısında konumlanmaya zorlaması bu duruma örnek olarak verilebilir. Aynı yıllarda Arap dünyasında *İslam Sosyalizminin* on yıllar boyunca moda akım olup dini grup ve ideolojileri etkilemesine rağmen ülkemizde hemen hemen hiç etkili olamaması buna bir diğer örnektir.

Maalouf,[22] *"Her ne kadar sosyal bilimlerde dinlerin toplumları toplumların da dinleri ve dindarlıkları etkilediği karşılıklı bir etkileşimden bahsetsek de şunu göz ardı ediyoruz ki; Müslüman toplumların yaşadıkları baskı, zulüm, fakirlik, sömürü gibi dramlar, onların dindarlık tarzlarını şekillendiren ana faktörlerdendir"* der. Ona göre, bu dramı yaşayan halklar çatık kaşlı bir dindarlık benimsemişlerdir.

Yavuz'un,[23] Türkiye'deki İslami siyasal, sosyal hareketlerin Kemalizm ile ilişkisinin salt bir karşıtlık ilişkisi olmadığını, şartlara bağlı olarak biçimlendirici ve dönüştürücü bir ilişki olduğunu söylemesi konumuz açısından anlamlıdır.

Güç ve otorite ile ilişkisi dini grubu şekillendiren en önemli faktörler arasındadır. Güç ve otoritenin dini grup üzerindeki etkisi manyetik bir alan oluşturan mıknatıs metal ilişkisi gibidir. Doğru konumda yanına çeker. Ters konumlarda iten ama mutlaka bir etkileşimin gerçekleştiği bir ilişkidir. Althusser'in[24] *devletin ideolojik aygıtları* teorisi, Ortadoğu'da dini grup siyasi otorite ilişkisini anlamak için anahtar konumdadır.

Dini grupları inceleyen sosyoloğun muhtemel yanılgı noktalarından bir diğeri dini grupları salt tarihsel kalıplarla anlamaya çalışmaktır. Zira onlar modern zaman ve mekanda teşekkül etmiş oluşumlar-

[21] Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, (çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yay., 9. basım, İstanbul 2020, s. 43.
[22] Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, s. 57.
[23] Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar Nurcular Nakşiler Milli Görüş ve Ak Parti*, s. 9.
[24] Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Alp Tümertekin), İtaki Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2003.

dır. Her ne kadar geleneksel dini grupların modern zamanda dönüşen uzantıları varlıklarını sürdürseler de modern dini gruplaşmanın tarihte bir benzeri görülmez, bu açıdan modern dini gruplar eşsizdir. Maalouf,[25] "Çok arıyorum ama Humeyni'nin bir benzerini İslam Tarihinde bulamıyorum" diyerek modern dini gruplaşmanın çağdaş doğasına vurgu yapar. Aynı şekilde "İslam Devleti" veya "İslam Devrimi" kavramlarının da bir örneği tarihte yoktur. Ona[26] göre, başlangıcından günümüze onlarca cilt İslam tarihi okusanız bile bu okumanız, Cezayir'de gerçekleşen olayları anlamanıza katkı sağlamaz, ama okuyacağınız otuz sayfalık sömürgecilik ve tarihi orada olan olayları daha kolay anlamınızı sağlayacaktır.

Elbette bu uyarı, tarihsel olguları göz ardı edeceğimiz anlamına gelmez. Zira Türkiye'de dini gruplaşma ve hareketlerin, tarihsel süreçlerle yakın ilişkisi söz konusudur. Ülkemizde çağdaş dini gruplaşma ve hareketlerin teşekküllünde yakın tarihle ilişkili olarak kabaca üç kırılma döneminden söz edilebilir. Bunlardan birincisi; 1924 yılında Hilafetin ilgasıdır. Bir sürecin sonucunda ulaşılan bu durum, dünya üzerinde ve ülkemizde modern dönemde dini gruplaşmanın temel tetikleyicisi olmuştur. İkinci süreç ise, soğuk savaşın şekillendirdiği iki kutuplu dünyada, şehre göç ile birlikte bu kutupların manyetik alanları dışında ama mutlaka etkisinde kalarak, üçüncü yol arayışı ve üçüncü dünyacı teşkilatlanmalardır. Üçüncü dönem ise; 1980 sonrası hız kazanan liberal politikalara eşlik eden küreselleşme ve tek kutuplu yeni dünyaya intibak çabalarıdır. Ülkemiz dini gruplara ve İslami hareketlere özel bir tarihsel harita olan bu durum dünya üzerindeki diğer coğrafyalardaki İslami hareketler için nispeten daha farklı bir seyir takip etmiştir.

Bununla beraber, dini grubu salt modern bir oluşum olarak değerlendirmek de önemli yanlışlara sebep olacaktır. Dini grubu zamansal süreklilikten kopuk ve mekânsal bir olgu olarak ele almak gruplaşmanın tarihsel bağlamını ve onu yeşerten tohumu ıskalamayı beraberinde getirecektir. Grup, modern zorunlulukların dönüştürdüğü geleneksel bir form da olsa veya anti emperyalizm gibi salt modern bir tepki olarak şekillenmiş de olsa köklerini tarihe bağlama ihtiyacı hisseder. Gelenek karşıtı modernist hareketler bile kendilerine tarihsel öncüller ararlar. Nitekim bir açıdan Mutezilenin ilk İslam modernistleri olarak isimlendirilmesi böyle bir tarihsel öncül ihtiyacından üretilmiştir.

Dini grup çalışmanın zorluklarından biri de, grubun ideolojisi, bu ideolojinin katı- yumuşak, kapsamlı - lokal olup olmadığının tespitidir. Şunu belirtmek gerekir ki, her grup gibi dini grup da bir siyasallık üretir. Siyasetten uzak olduğunu ısrarla vurgulayan gruplar bile bir siyasallık etrafında bir araya gelir, yeni ve yeniden siyasallık üretirler. Üyelerine hayata bakış tarzı kazandırmak işlevleriyle ideolojileri vardır. Israrla ideolojik olmadıklarını söyleyen gruplar bile ideolojiye sahiptir. Grubun üyeye kazandırdığı hayata bakış açısı, bütüncül ve katı olabileceği gibi, lokal ve esnek de olabilir. Genelde büyük değişiklikler talep edenler, her şeye çözüm bulacak bir ideolojiye sahip olanlardır[27]. Bu açıdan gelecek tahayyülü, zihinlerdeki altın dönemi anlamak bir grubu tanımada en önemli faktörlerden biridir. Nasıl bir gelecek tahayyül edildiği nasıl bir geçmişe atıf yapıldığı ile alakalıdır. Grup sohbet ve dilinde çizilen gelecek nasıl bir gelecektir, atıf yapılan geçmiş hangi geçmiştir. Hoffer'ın[28] kelimeleriyle ifade edersek, geleceğe inanç olmadan hiçbir hareket var olamaz.

[25] Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, s. 53.
[26] Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, s. 53.
[27] Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 16-17.
[28] Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 18.

Bunun yanında grup lideri şayet ölmüşse onun bıraktığı "lider sünneti" göz ardı edilemeyecek bir faktördür[29]. Büyük liderlerin vefatından sonra onun değerleri ve tarzının yanında giyinişini, konuşmasını da aynen sürdürmek isteyenler olmuştur. İslami gelenekte ahbari /selefi tutum diye isimlendirebileceğimiz bu tutum yer yer etkili olmuştur. Büyük liderin örnekliğinin kapsamı ve sınırları genelde liderden sonra cemaat ve grupların bölünmesinin nedenleri arasındadır.

Özellikle kapalı ve illegal dini grupların incelenmesinde dikkat edilmesi gereken bir diğer zorluk sosyal medya hesaplarındaki sürekli değişimdir. Zira illegal kapalı grupların sosyal medya hesapları sürekli olarak kapatılmakta ve yenileri açılmaktadır. Burada araştırmacıyı bekleyen iki zorluk vardır. Birincisi; kapanan hesap yerine açılan yeni veya yedek hesaba ulaşabilmek, diğeri ise; fake hesap olarak da isimlendirilen, grup veya önemli kişiler adına açılan aldatıcı hesapların tuzağına düşmemektir.

Grubun kuruluşunda ve devamlılığında etkili olan metne yaklaşım tarzları ve grubun kendi üretimleri olan metinlere *yorumsama* ilkesiyle yaklaşmak gerekir. Scheiemarcher tarafından öne sürülen Gadamer tarafından geliştirilen yorumsama çerçevesinde araştırmacının metne yaklaşırken dikkate alması gereken değişkenleri Arabacı[30] şöyle özetler;

"Bu çerçevede yazılı bir metni anlamaya çalışırken:

a) Yazarın öznel durumu,
b) Yazarı çevreleyen şartlar,
c) Yazarın niyeti ve söylemek istediği şey,
d) Metnin ne söylediği,
e) Yazarın söylemek istediği (ne söylemek istediğini bazı imla işaretleri ve ara cümlelerle belirtse dahi) fakat metinde tam olarak ifade edemediği,
f) Metni okuyanın öznel durumu,
g) Metni okuyanı çevreleyen şartlar,
h) Metni okuyanın niyeti ve amacı, metni okurken neyi aradığı,
i) Metni yazanla metni okuyanın metin üzerinde buluşup buluşmadıkları,
j) *Metnin mi okuyucuyu yönlendirdiği, okuyucunun mu metne anlam verdiği hususların dikkate alınması gerekir"*

YAKLAŞIMSAL ZORLUKLAR

Tekin,[31] sosyologların dine ve doğal olarak dini gruba yaklaşımlarının üç başlık altında toplanabileceğini söyler. Bunlardan birincisi, dini, eşitsizlikleri gizleyen bir örtü ideoloji olarak görmektir ki bu bakış bilgi düzeyi ve aydınlanmanın artması ile dini ortadan kalkacak bir örtü olarak görür. Sosyologların dine yönelik ikinci yaklaşımları ise, fenomenolojik yaklaşım olarak isimlendirilebilir. Buna göre asıl olan, dini ve inançları araştırmacının doğru veya yanlış olarak değerlendirmesi değil, o inanca inanan gözünde bu fenomenleri anlamaktır. Üçüncü yaklaşımda ise, araştırmacı dinin bir hakikat derecesinde olduğunu, sosyolojinin bu inançların derecelerinin anlaşılmasına yardımcı olabileceğini düşünür.

Dini bir yandan eski, hurafe ve cehalet ile ilişkili görüp, eğitim ve aydınlanma ile aşılacak bir olgu olarak görme ile, modernliğin getirdiği anomi karşısında toplumların yapıştırıcılığını yükleme arasında

[29] Büyükkara, *Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri,* s. 123.
[30] Fazlı Arabacı, *İslam Sosyolojisi 1 (Temellendirme Kuram ve Yöntem Sorunları Türkiye Örneği)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016, s. 178-179.
[31] Mustafa Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkanı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s. 129-131.

din ve sosyolojiye yönelik modern kriz, Tekin'e[32] göre iki durum ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, karşılığını Comte'ta bulan sosyolojiyi metafizikleştirme, diğeri ise, Durkheim ile sembolleşen dinin toplumsal yapı için vazgeçilmezliğidir. Dinin, bir yandan modern zamanda buharlaşması gereken bir olgu diğer yandan ise toplumsal birlik ve beraberlik açısından yeri doldurulmaz bir yapıştırıcı oluşu araştırmacı üzerinde de bir gerilim oluşturur. Dinden ve dini gruptan vaz geçemez ama onu olduğu gibi de kabullenemez. Bundan dolayı ideolojik bagajı araştırmasında ona eşlik eder. Bu durumu bariz bir şekilde dini grupları kirlenen kavramlar ile tanımlamada görürüz.

DİNİ GRUPLARI KİRLENEN KAVRAMLARLA TANIMLAMA

Çalışmanın bu bölümünde kirlenen kavramlardan kastımız ya batıda dini grup sosyolojisinde olumsuz anlamlar yüklenerek kullanılan *kült, mit, yeni dini hareket* gibi kavramlar ya da ülkemizde bir zamanlar yaygın bir isimlendirme olarak "cemaat" adı verilen bir grubun darbe girişimi sonucu bu grup ile birlikte kirlenen *cemaat* kavramıdır.

Yapısal zorluklardan birisi de Müslüman toplumlardaki modern dönem dini gruplaşmaları birer yeni dini hareket olarak anlamaya çalışmaktır. Yeni dini hareketler, 1950 sonrası sanayileşmiş Batı toplumlarında "küresel bir olgu" olarak ortaya çıkan ve araştırmacılar tarafından *kült, sect, yeni bir din*, zararlı örgüt gibi kategorilere yerleştirilmeye çalışılan, araştırmacıların tanımlamakta zorlandıkları karmaşık doğaya sahip hareketlerdir.[33]

Kült[34] kavramı Batıda dini grup sosyolojisinde sıklıkla kullanılan kavramlardan biridir. Kült kavramı, genel olarak ana bünyeden sonradan kopan, sayısal olarak büyük bir yekûna ulaşmamış, sapkın dini gruplaşmayı ifade etmek için kullanılır. Daha çok yeni dini hareketleri tipoloji içerisine yerleştirmede fonksiyonel olan bu kavram, batıda Hristiyanlığın dini grup tipolojisinin doğal bir sonucudur.

Zuckerman'a[35] göre kilise - sect kavramlaştırmasının yetersizliğinden doğan kült kavramı, gayri meşru dini gruplaşmayı ifade eder. Ona göre, kült kabul edilen dini yapıların gayri meşru sayılmasının iki ana nedeni; yeni olmak ve katılımcı sayısının henüz az oluşudur. Kült olarak isimlendirilen grup, zaman ilerleyip grup eskidikçe ve üye sayısı arttıkça meşru hale gelecektir. Aynı şekilde grubun anlam dünyasını ve ritüellerini inşa ettiği "dini anlatıyı" "mit" olarak isimlendirmek de araştırmacının objektifliğine zarar verecek bir diğer kavramsal yaklaşım olacaktır.

Modern Batıda dini hayatın yeni formları olarak çoğalan, yeni dini hareketlere genel olarak iki açıdan itiraz edilmiştir. Bunlardan birincisi, karizmatik liderin baskın rolü ve grubun kurulması ve devamlılığında liderin dominant etkisidir. Diğer itiraz ise, yeni dini grubun, bu dominant etki karşısında silik ve özgürlükten korkan hastalıklı bireylerden oluştuğunun ve/veya hastalıklı bireyler ürettiğinin varsayılmasıdır. Hristiyan Batı toplumunda bu gruplar, salt karizmatik lider etrafında bir araya gelen karakteri zayıf, bireysellikleri gelişmemiş, iradelerini başkalarına vermek isteyen kişiliksiz kitleler olarak değerlendirilmiştir.

Batıda olumsuz bir imaja sahip olan kült gibi kavramları İslam dünyasında dini gruplara bakışta kullanmak ve modern dönem dini grup ve cemaatleri kült olarak değerlendirmek ciddi yanılgılara neden

[32] Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkanı,* s. 135.
[33] Mehmet Ali Kirman, "Dini Grupların Marjinal Formu olarak Yeni Dini Hareketler", *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi,* (ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu), Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2008, s. 294.
[34] Kült kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kirman, Mehmet Ali Kirman, "kült" maddesi, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Karahan Kitabevi, Adana 2016.
[35] Phil Zuckermann, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 112-116.

olacaktır. Elbette bazı dini gruplar yeni dini hareket özelliği gösterse de bunun genellenemeyeceği açıktır.

Marksist görüşün lider odaklı sosyal incelemeleri küçümsemesine karşın, Weberyen gelenek de karizmatik olduğu düşünülen kapalı dini grupları özellikle lider odaklı çalışmıştır. Grubun lider odaklı kurulduğu ve dizayn edildiği görüşü, temelde doğru olsa da bu gruba katılan üyelerin tercih ve bireysel inşalarını göz ardı etmeye yol açabilmektedir.

Dini grubun ürettiği sosyal ağları ve sosyalleşme kanallarını doğru tespit edebilmek zorluklar arasındadır. Zira grup içerisinde yaşanan dindarlık, başlı başına bir sosyalleşme türüdür. Aynı şekilde gruba katılım süreci ve devamlılıkta grubun aynı zamanda dini sosyalleşme üretim mekanı olmasının büyük etkisi vardır. Dini kutsal metinleri diğer kitaplardan ayıran en önemli vasıf belki de onun okunması ve öğrenilmesi sürecine sosyalleşmenin eşlik etmesidir. Zira birey, kutsal kitapları başkasından öğrenerek okur. Hele de grup içerisinde bu kesinlikle böyledir. Grubun ürettiği sosyal sermayeyi ve bu sermayenin bireyin kişisel inşasındaki etkisini ıskalamak birey grup ilişkisini anlamayı zorlaştıracaktır.

Unutulmaması gereken bir diğer konu ise dini tecrübenin de sosyal kalıplara tabi olduğudur. Zira grup içerisindeki bireyin dini tecrübesi de sosyal kalıplar içerisinde şekillenir.[36] Menzil tarikatına katılan bir sufinin yaşadığı dini tecrübe o grup üyelerinin önceden yaşadıklarıyla çok benzerlikler gösterir. Aynı şekilde bir Budist'in yaşadığı tecrübe de Budist bireylerin sosyal kalıplarına uygun şekilde tezahür eder. Zuckerman'ın[37] tabiriyle grupların "dini tecrübe senaryoları" mevcuttur.

Dini grubu isimlendirme zorluğu: günümüzde dini grupları isimlendirmek oldukça zordur. Zira tarihsel bağlamda yer alan mezhep, tarikat, medrese formları günümüzde hem değişmiş hem de melezleşmiştir. Daha önce olmayan formlar ortaya çıkmıştır. Bu açıdan günümüzde tarikat, cemaat, hareket, örgüt gibi isimler altında dini gruplaşmalar görülmektedir. Büyükkara[38] ve Türkmen,[39] genel olarak çağdaş İslami akımların üç üst başlık altında toplanabileceklerini söylerler. Onlara göre; gelenekçi dini akımlar, ıslahçı/ihyacı dini akımlar ve son olarak da modernist dini akımlar dini grupların üst yapılarını oluşturur. Gruplar bu akımlardan biri ekseninde bir araya gelmiş bireylerden oluşur.

Dini grubu oluşturan öğelerin doğru tahlil edilmesi araştırmacının işini kolaylaştıracaktır. Bir dini grup, ideolojisine, liderine, liderlik şartları ve tipine, grup yapısı ve hiyerarşisine, gruba giriş şekline, statükoya yakınlık /uzaklığına göre, beslendikleri kaynaklara göre, farklılaşabilir. Grubun hangi *öze* dönüşü önerdiği ve ütopyasının ne olduğu, modernliğe bakış açısı da onu diğer gruplardan farklılaştıran kendine has yapısal özellikleridir.

ALANDA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Araştırmacı inceleyeceği, gözlem yapacağı dini grup ile temas kurmak, grup yetkilisinin iznini ve güvenini kazanmak ve grup üyeleriyle iletişime geçmek için bir aracıya ihtiyaç duyar. Doğru aracının seçimi, grup incelemesi, gözlem ve katılım için anahtar roldedir. Aracının özellikleri, şahsiyeti araştırma için faydalı olabileceği gibi zararlı da olabilir. Birkaç aracının kefilliğini sağlamak bu açıdan daha avantajlı olacaktır. Genelde insanlar dışardan birinin gelip kendi inançlarını, ibadetlerini ve dini hayatlarını incelemesinden rahatsız olur. Bu rahatsızlığı giderecek ve güveni tesis edecek ilk adımlar; aracının kefaleti,

[36] Zuckermann, *Din Sosyolojisine Giriş,* s. 101.
[37] Zuckermann, *Din sosyolojisine Giriş,* s. 101.
[38] Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2016.
[39] Hamza Türkmen, *Türkiye'de İslamcılığın Kökleri*, Ekin Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2014.

araştırmacının dürüstlük ve ikna kabiliyetidir. Araştırmacı grup üyelerini kendisinin, hükümetin veya başka bir otoritenin ajanı olmadığına ikna etmeli bunun için bir miktar zaman harcamalıdır. Geertz[40] araştırmanın başlangıcında bir satranççı gibi hareket etmeyi, klasik ve garanti hamlelerle ilerlemeyi önerir.

METODOLOJİK ZORLUKLAR

Dini grupları inceleyen araştırmacının karşılaşacağı metodolojik zorluklar üç başlık altında ele alınabilir. Bunlardan birincisi; tipoloji transferinin zorluğu /imkansızlığıdır. Zira Sosyoloji Batı menşeli bir bilim olarak sistemleştiğinden dolayı, teori ve kavramları da o medeniyet ve kültür içeresinde ortaya çıkmıştır. Sosyolojinin Batılı olmayan toplumlara transferi, doğal olarak kavram ve tipolojilerin transferini de beraberinde getirmiş ve bu tipoloji transferi batılı olmayan toplumlarda sosyolojiyi fonksiyonsuz kılabilmiştir. Zira bilim ile birlikte onun teorilerini de transfer eden toplumlar, din sosyolojisi özelinde batılı dini grup tipolojilerini, inceledikleri toplumlarda aramış bulamayınca inşa etmeye çalışmışlardır. Batıda tarihsel bağlamda üretilen, kurumlaşmış bir kilise örgütlenmesine dayalı ve kendi tarihsel diyalektiği ile tasnif edilen dini gruplaşmayı ele alan ciddi bir literatür vardır. Araştırmacı elbette bu birikimi göz ardı edemeyecektir. Ancak yapılması gereken, incelenen kültürün tarihsel ve toplumsal bağlamlarına ve diyalektiğine uygun tasnifler üretmektir. Bu elbette kolay olmayacaktır.

Araştırmacının yaşayacağı metodolojik zorluklardan ikincisi kavram üretme zorluğu/zorunluluğudur. Zira yukarıda sıraladığımız süreçler sonucunda sosyoloji beraberinde kavramlarını da alarak diğer toplumlara transfer olmuştur. Belirli tarihsel ve toplumsal bağlamlardan beslenerek ve yine bu bağlamların ürünü olan diyalektik süreçlerden doğan kavramları, bu diyalektiğin oluşmadığı bağlamlara aktarmak, sadece yanılgılara değil akademik körlüğe yol açacaktır. Bırakın sekülerleşmeyi, burjuvaziyi, feodaliteyi, sekt veya kültü, en basit ve en etkili örnek din tanımındaki farklılıklar göz önüne alındığında ortaya çıkacaktır. Gerek Batılı gerek doğulu birçok araştırmacı *religion* ile *ed-Din* arasında ciddi farklılıklar olduğunu ifade etmiştir.

Batıda hızlı toplumsal değişme, modernleşme ve sekülerleşmenin tarihsel diyalektiğini göz ardı ederek onlar için üretilen kavram ve kalıpların, aynı diyalektiği, tarihsel ve toplumsal bağlamı yaşamamış diğer toplumlara aktarılmasını, *"genetik bozukluk*" olarak teşhis eden Tekin,[41] bu durumda hem dinin hem de dinin hayatiyet bulduğu toplumsal yapının tahlilinde problemler ortaya çıkacağını söyler.

Dini grupları incelemek için yola çıkan araştırmacının yaşayacağı metodolojik sıkıntılardan üçüncüsü; araştırmacının konumudur. Zira dini bir grup olarak hem dünyaya hem ahirete yönelik hem toplumsal hem bireysel ve tecrübi yönü olan dini gruplaşmaya hakkıyla vakıf olabilmek için araştırmacının grubun içerisine ne kadar dahil olması ne kadar ve nasıl dışardan bakması gerektiği özellikle antropologlar başta olmak üzere sosyal bilimcilerin kafasını karıştıran bir sorundur. Dini bir oluşum olan grubun içerisinde yer almadan onun anlaşılamayacağını iddia eden araştırmacılar[42] gibi, tarafsız kalmak ve ob-

[40] Clifford Geertz, *Gerçeğin Ardından: Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı*, (çev. Ulaş Türkmen), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 143.

[41] Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkanı,* s. 69.

[42] Stark ve Finke'ten aktaran Zuckerman, Phil, *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. ve notlar: İhsan Çapcıoğlu – Halil Aydınalp, Birleşik Yayınevi, Ankara 2009; Powdermaker, Hortense, "Saha Çalışması", International Encyclopedia of Social Sciences. "Field Study" maddesi, (çev. Beylü Dikeçligil), *Sosyoloji Konferansları*, 2011, sayı: 24, s. 35-43.

jektifliği korumak kaydıyla dışardan belli bir uzaklıkla dini grupların anlaşılabileceğini söyleyen bilim adamları da vardır.[43]

HUKUKİ SINIRLAMALAR

Dini grupları anlamak ve araştırmak açısından, hukuki durumun ürettiği temelde üç tür zorluk mevcuttur. Bunlardan birincisi, yıkılan Osmanlı mirası üzerine yükselen genç Cumhuriyet'in modernleşme tercihidir. Pozitivist diyebileceğimiz bir tutuma sahip olan bu modernleşme tipi, dini olanı artık aşılması gereken bir engel olarak görür ve bilimin epistemik iktidarı için dini olanı özel alana hapsetmek ister. Bu yolda dini kurumları, yapıları, unvanları yasaklar. Kurumlaşmış, örgütlenmiş, kontrol dışı bir dindarlığın bir daha canlanamaması için ekonomik damarlarını keser. Dolayısıyla dini gruplaşma yasak hale gelir. Hala yürürlükte olan bu kanunlara göre, dini kaygılarla örgütlenmek, ne kadar sivil, ya da zararsız olursa olsun yasaktır.

Hukuki yasakların ürettiği zorluklardan ikincisi; dini grupların yazısızlığıdır. Bunun yanında dini grupların hukuki yasakları aşmak için geliştirdikleri sivil toplum formatlı örgütlenmeleri ve bu örgütlerin dini grup yapısında meydana getirdiği değişim ve dönüşümler de üçüncü zorluk olarak ele alınacaktır.

ÇİFT KİMLİKLİLİK

Dini grupların baskılardan ve yasaklardan kaçınmak için kamuoyuna gösterdikleri bir kimlikleri ve bir de kendi içlerinde özellikle sembollerle ifade ettikleri diğer bir kimlikleri vardır. Kimi gruplarda bu "tedbir" olarak isimlendirilirken kimileri de "takiyeyi" hukuki zorlukları aşmak için kullanmak zorunda kalır. Buradan tüm dini gruplar takiye yaparlar anlamı çıkarılmamalıdır. Belki de kimlik bileşenlerinin daha geride olanını konjonktür gereği öne çıkarırlar.

Kimlik çok katmanlı ve dinamik bir yapıdır. O halde kimliğin öne çıkan unsurunu tetikleyen dışsal etkileri tahlil etmek dini gruptaki değişimi anlamada önemli bir faktör olacaktır. Kimliğin bir unsurunun öne çıkarılması genelde karşı karşıya olunan tehdit algısı ile doğrudan alakalıdır. O halde grupların tehdit algısını ve bu algıyı besleyen süreçleri iyi analiz etmek gerekir.

Kimlik, birçok bileşenden ve aidiyetlerden oluşur. Bu bileşenler kişiliğin yapı taşlarıdır ve eşsizdir. Burada sonsuz sayıda aidiyetten bahsedebiliriz. Hiçbiri anlamsız ve gereksiz olmayan bu aidiyetlerin hepsi aynı önemde değildir. Kimliği oluşturan bu bileşenler arasında her zaman bir hiyerarşi olsa bile bu sabit değil, değişkendir. Her bireyde farklı bir bileşim gösterir ve genelde tehdit edilen aidiyet öne çıkarılır.[44] Ortak bir anlam dünyası[45] ve ortak bir gündelik hayat rehberi[46] sunan ortak bir kimlik etrafında bir araya gelen grup, bireysel olarak kurulması zor veya imkânsız olan *hayali* (imaginal) bir anlam dünyası inşa etmiş olur. Bu anlam dünyası ona güvenlik ve huzur sunar. Bu ortamda kolayca beslenme imkânı bulan grup kimliği, bir yandan kendisi gibi dünyayı algılayan insanlarla güven ortamı inşa ederken diğer yandan, ihtiyacı olan olumlanma, takdir edilme ihtiyacını giderir ve prestij kazanır.

[43] Çiftçi, Adil, *Din Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları -Toplumbilim Yazıları IV-,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016; Zuckermann, *Din Sosyolojisine Giriş,* 2009.
[44] Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, (çev. Aysel Bora), Yapı Kredi Yay., 53. Baskı, İstanbul 2020, s. 18-19.
[45] Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (çev. Ali Coşkun), İnsan Yayınları, İstanbul 1993.
[46] Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din Modern Toplumlarda Din Problemi*, (çev. Ali Coşkun - Fuat Aydın), Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.

Foucault'nun izinden giderek geleneksel toplumların epistemik arkeolojisini yapmaya çalıştığını iddia eden Shayegan[47], İslam dünyasında yaşanan kimlik bunalımını anlatırken, gelenek ile modern arasında sıkışan modern Müslüman toplumların şizofreniye varan bir kimlik bölünmesinden mustarip olduklarını iddia eder. Ona göre, modernite kaçınılmaz bir süreç olduğundan dolayı, geleneğe ne kadar bağlı ise Müslüman zihinde bölünmüşlük, parçalılık ve dolayısıyla şizofreni o kadar derin olacaktır. Modernitenin kaçınılmazlığı tartışılan bir iddia olsa da kimlik bölünmesi, geleneksel formlarını yaşatmak isteyen birey ve dini gruplarda kaçınılmaz bir süreçtir. Özetle, modernlik ile kurdukları ilişki sebebiyle zaten bölünen ve parçalanan kimlik, hukuki yasakların zorlamasıyla daha da belirginleşir ve dramatik bir hal alır.

Hukuken yasak olmalarına rağmen fiilen toplumsal fonksiyonlar üstlenen dini grupların çifte kimlikliliği, grup bünyesinde ciddi bir gerilim yaratır. Gerilim derinleştikçe sembolizma güçlenir. Grup piramidinin üst kademesi ve ağın merkezine yakın olanlar bu sembolik, savunmacı ve refleksif tutumun bilincindedirler. Ancak piramidin alt kademeleri ve ağın dış çeperleri, bu gerilimde genelde sembolizmayı ıskalayıp bunu grup kimliğinin bir parçası olarak içselleştirirler. Böylece grubun çift kimlikliliği -elbette dozuna ve derinliğine göre- merkez ile çevre arasında gruptan ayrılma ve bölünmeleri tetikleyecek bir fay hattı oluşturur. Bu gerilime maruz kalma, şiddeti ve süresine göre grup üyesinin bireysel kimliğinde farklı etkiler yapar. Birey ya zamanla gruptan uzaklaşır ya da daha çok içe kapanır. Kısacası, bir teşbih yapmamız gerekse, hukuki zorluklar dini grupları maske takmaya zorlar. Takılan maske grubun fiziki ve epistemik merkezine yakınlığa bağlı olarak farkındalıkla takılır. Ama dış çepere doğru ilerledikçe maske kimliğin kendisine dönüşür.

YAZISIZLIK

Tecrübe edilmiş hukuki yasaklar dini grupların önde gelen liderlerinin tecrübe ve iddialarını yazıya aktarmalarını zorlaştıran bir unsurdur. Böylece herhangi bir dini grubun, liderinin veya etkili kişilerin neyi niçin yaptıklarını irdelemek isteyen dışardan bir araştırmacı, ancak çok sıkı bir çalışma ve hiyerarşik ağın izin verdiği ölçüde hedefine yaklaşabilir. Tecrübi hazine niteliğinde olan grupta etkili kişiler, ya tecrübelerini, hatıralarını sözlü olarak çevrelerine aktarırlar ki böylece bu kaynaklar, ikinci ve üçüncü şahıslar eliyle orijinalliğini yitirerek araştırmacıya ulaşacak ya da tüm birikimlerini beraberinde toprağa götüreceklerdir ki her ikisi de araştırmacı için büyük bir kayıptır.

Dini gruplar Türkiye gibi resmi olarak varlıklarının yasak olduğu coğrafyalarda faaliyet ve tecrübelerini mümkün olduğu kadar yazısız halletmeye, eğitimlerini sözlü yapmaya çalışırlar. Kendilerini STK veya parti olarak anlattıkları legal bir yüzleri de vardır. Bu yüzler daha çok göstermek istedikleri yüzleri ve başlarını derde sokmayacak görüntüleridir. Bu durum yukarıda zikrettiğimiz çifte kimliği besleyen bir unsur olarak karşımıza çıkar.

SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

İslam dünyasının başka coğrafyalarında dini grupların devlet hizmet alanlarında boşalan veya hiç doldurulmayan boşlukları doldurmak gibi oldukça fonksiyonel bir yapısı olsa da ülkemizde dini grupların sivil toplum örgütlenmesi, temelde iki hedefe yöneliktir. Birincisi, devletin siyasi erkiyle hukuki ve legal yollardan muhatap olmak, diğeri ise, yapacağı faaliyetlerde kendisine tüzel bir kimlik ve dolayısıyla kamusallık ve görünürlük kazandırmaktır.

[47] Shayegan, *Yaralı Bilinç Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, (çev. Haldun Bayrı), Metis Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2020, s. 80-89.

İslam'ın toplumsal sisteminin Durkheim'in *ikincil yapılar* dediği tampon kurumları üretemediği birçok sosyal bilimci[48] tarafından dile getirilen bir durumdur. Dini gruplaşma, bünyesinde barındırdığı sivil toplum kuruluşları, yardım dernekleriyle böylesi bir fonksiyonu da üstlenir

Dini grupların sivil toplum örgütlenmesi, aynı zamanda devlet erkine karşı grubun ana bünyesini vesayet gibi etkilerden uzak tutabilecek bir ara kurum işlevi de görecektir. Zira Batıdaki muadillerinden farklı olarak batı dışı modern ulus devletler, kontrol dışında herhangi bir alan bırakmayacak tarzda kurumlaşır ve bu durumu güvenlikle gerekçelendirirler. Dolayısıyla söz konusu ülkelerde, adları sivil toplum da olsa her tür örgütlenme devletlerin müdahalelerine açık durumdadır. Sivil toplumun batı dışı toplumlarda niçin gelişmediği ile ilgili İslam dünyasında sekülerliğe direnen damarın yokluğundan, Osmanlı cemaat ve tarikat yapısının bir sivil toplum olarak değerlendirilmesine[49] kadar geniş bir literatür oluşmuştur.

Modern toplumlarda devlet erkinin doğrudan müdahil olduğu alanın dışında yer alması hasebiyle sivil toplum, bir haklar ve özgürlükler ortamı olarak dini grupların ilgisini cezbeder. Çelik'e[50] göre, zihniyet ve dünya görüşü bakımından geleneğe ve vahye atıfla kendilerini tanımlayan dini grupların STK'lar üzerinden modernlikle kurdukları kurumsal ilişkiler, onları aynı zamanda bir dizi problemle yüz yüze getirir. Bu problemlerin başında, değişen gelenek vardır.

Türkiye özelinde dini gruplar sivil toplum kuruluşu formunda yapılanarak hukuki yasakları aşmak isterler. Bunun için dernekler ve vakıflar kurarlar. Bu açıdan sivil toplum örgütlenmesi olan dernekler dini grubun vitrinini oluşturur. Söz konusu vitrin ve ürettiği kamusallık ve ağlar, grup içerisinde yeni özneler için hareket ve fırsat alanları ortaya çıkarır. Bu meşru ve hukuki formun grup liderliği ve münasebeti, grup üyeleri ile aracılık rolü, grup lideri tarafından yürütülmeyen bu pozisyondaki atanmış üye için yeni bir siyasi sosyal sermaye üretebilir. Yeni siyasi sosyal sermaye ve ağlar potansiyeli, grubun bölünmesi yolunda bir adımdır. Yeni öznenin üretimi, bir yandan grubun etkinliğine ve büyümesine fırsat doğururken diğer yandan yeni öznelere kontrolsüz fırsat alanları sunması yoluyla da grubun bölünmesinin yolunu açar. Böylece paradoksal bir döngü başlar, grup dernekleşerek büyür ve büyüdükçe bölünmeye doğru gider.

Burada sivil toplum kuruluşlarının ne kadar sivil olduğu tartışmasında, aslında devletin en müdahil olduğu alanlardan birinin sivil toplumlar olduğu tezine yaklaştığımızı ifade etmek gerekiyor. Söylemek istediğimiz, ülkemizde dini gruplar bünyesinde teşekkül eden sivil toplum örgütlerinin odağı, batıda olduğu şekliyle, güçlü devlet karşısında bireyin korunması ve kollanmasından daha çok legal form aracılığıyla devlet ile muhatap olma zaruretidir. Dini grupların dernekleşmelerinin odağında, bireyin veya grubun özgürlüğünün korunmasının yanında aynı zamanda otoriteye ortak olma gayreti de vardır. Belirtmek gerekiyor ki, İslami sivil toplum kuruluşları olarak isimlendirilen kuruluşların devlet ile ilişkileri pragmatiktir ve iktidarda kimin bulunduğuna göre değişir.[51]

Sivil toplum örgütlenmesi, dini grubun kamuya açık yüzü olarak, onu çokkültürlü ve modern bir ulus devlet içerisinde sivilleştirir ve törpüler. Çelik'e[52] göre bu süreç sonunda İslami sivil toplumun dili

[48] Mustafa Aydın, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi,* Pınar Yay., 3. baskı, İstanbul 2015; Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, (çev. Mehmet S. Aydın), Hülbe Yayınları, Ankara 1982.
[49] Mardin, Şerif, Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 51
[50] Çelik, *Sivil Toplum ve Siyaset Etkileşiminde Dini Gruplar,* s. 528.
[51] Çelik, *Sivil Toplum ve Siyaset Etkileşiminde Dini Gruplar,* s. 539.
[52] Çelik, *Sivil Toplum ve Siyaset Etkileşiminde Dini Gruplar,* s. 535.

de çoğulcu, liberal etkilere açık hale gelmiştir. Sivil toplum örgütlenmeleri dini grupların modernleşen yüzleridir. Burada içselleştirilen modernlik, kademe kademe grubun ana bünyesine yansır.

Özetle; Türkiye'de dini gruplarca teşkil edilen sivil toplum kuruluşları grup ile devletin kesişim ve etkileşim alanlarıdır. Bu nedenle bu iki kümenin kesişim alanı, kapsamı ve niteliği gruptan gruba değişiklik göstermektedir. Grup bünyesindeki sivil toplum kuruluşları söz konusu grubun siyasi erk ile ilişkisinin tebellür ettiği alandır.

DİLSEL ZORLUKLAR

Dini grupların incelenmesinde araştırmacının karşılaşacağı dilsel zorlukların başında hukuki olarak yasak olan dini grubun yaptığı faaliyetlerde yargısal bir sorunla karşılaşmamak için ürettiği özel iç dile vakıf olmamak gelir. Bazı gruplarda "kuş dili" olarak isimlendirilen bu dili bilebilmek için grubun zihniyetine, yöntemsel tercihlerine, din anlayışına, örgütlenme odağına vakıf olmak gerekir. Grubun içe yönelik ve kapalı eğitimlerinde daha az, dışsal faaliyet ve söyleminde sıklıkla kullanılan bu dil, yoğun bir sembolizma içerir. Semboller aracılığıyla ifade edilen bu mecazi dil, yüz yüze kalınacak hukuki zorlukların aşılması için bir kalkandır.

Derrida[53], tarafından ortaya atılan ve postmodern epistemolojinin dayandığı kavramlardan biri olan "deconstruction" kavramı bu bağlamda araştırmacının işini kolaylaştıracaktır. Derrida, bu kavram ile bilginin dilsel sorgulama ile anlamlandırma sırasında ortaya çıkan kirlerden arındırılması gereğini anlatmak ister. Ona göre gerek söz gerekse yazı bir text'tir ve bunu kuranın yüklediği anlam ile onun tüketicisi olan bireyin yükleyeceği anlam aynı olmayacaktır. Bu da haliyle ortaya bir tür anlam kaybı veya çok seslilik çıkaracaktır.

Gerek özel iç dilin gerekse grubun kurucu kaynak metinlerinin anlaşılmasında metni yazan ile onu dinleyen veya okuyanın farklılaşması hele de aynı mekanı paylaşmadıkları durumlarda, ortaya çok sesli bir görüntünün çıkması normaldir. Bazı gruplar bu çok sesliliği ve söylem kaybı veya değişimini engellemek için metni yorumlamaktan kaçınır ve sadece tekrar ederler. Her ne kadar literalist bir tutum da olsa grubun bir araya geliş amacını oluşturan söylemin kaybolmasının veya değişmesinin önüne geçmiş olduklarını düşünürler. Gerçekten de epistemolojik tekelleşme yerine çok sesliliğe açık grupların çok daha hızla bölündükleri sahada rahatlıkla görülebilen bir durumdur.

Dini grup tarafından üretilen özel iç dilin örnekleri tüm dini gruplarda sıklıkla görülür. Milli Selamet Partisi'nin tercih etmiş olduğu amblem olan şehadet parmağı havada sıkılmış bir sağ yumruk[54] Erbakan'a, sorulduğunda, şahadet parmağının partilerinin tek bir parti olduğunu, diğer dört parmağın ise kardeşlik, dostluk, birlik ve beraberliklerini gösterdiğini ifade etmiştir.[55] Gerçekte bu işaretin dini bir bağlama atıf yapmakta olduğu üyelerinin büyük bir çoğunluğu tarafından bilinmektedir.

Aslında bir kalkan olarak ve diyalektik bir bağlamda anlamlı olan bu dil, sonraki nesillerde bağlamı ıskalanarak bir kimlik öğesine dönüşebilir. Nurcu grupların siyaset ile ilişkilerinde ürettikleri ve tutumlarını refere ettikleri böyle bir bağlam mevcuttur. Süleymancı grupların Diyanet ile ilişkileri yine böylesi bir bağlam ıskalaması ve dil kaybının ürünüdür.

[53] Jacques Derrida, *Göstergebilim ve Gramatoloji,* (çev. Tülin Akşin), Afa Yayınları, İstanbul 1994.
[54] Aktaran, Ramazan Akkır, "Türkiye'de Din Siyaset İlişkisi Bağlamında Milli Nizam Partisi", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi,* 2020 Sayı 3, s. 124
[55] Aktaran, Akkır, *Türkiye'de Din Siyaset İlişkisi Bağlamında Milli Nizam Partisi,* s. 125.

Dini grubun sohbet dili genelde tarihi olaylar ve şahsiyetlerle süslenir. Böylece tarih geçmiş, bugün ve gelecek olarak uzun ve kapsanması zor bir büyüklükte ifade edilerek kişinin bu büyük çizgide kapladığı yerin küçüklüğü gösterilerek grup aidiyeti pekiştirilir[56].

Araştırmacıyı saha da bekleyen bir diğer potansiyel hata, sembolizmayı ıskalamaktır. Simge; aidiyet ve kimlik verir. Simgeler, topluluk üyelerinin mevcut yapıyı devam ettirmelerine, iletişim kurmalarına; inanç, bilgi ve dünya görüşlerine anlam vererek kimlik oluşturmalarına imkan sağlayan zihinsel kurgulardır[57].

Dini grup, söz konusu sembolleri, yasal zorluklar ve yasaklardan kaçınırken aynı zamanda kimliklerini ifade etmek ve kendilerini ötekilerden ayırt etmek için üretir, benimser. Simgeler, grup üyelerine sosyal ve fiziki evrenin tanziminde yardım ederler.[58] Namazda ellerin bağlanma tarzı, başörtüsü rengi ve bağlanma şekli, pantolonun uzunluğu, sakal kesim ve şekli birer sembol olabilir. Bu sembolik dil ve görüntü, doğru kodlanmadan, tekabül ettiği anlam dünyasına tam nüfuz etmeden yapılacak çalışma eksik kalacaktır.

Arslan,[59] sembollerin toplum katında gördüğü işlevsel role dikkatimizi çeker. Ona göre, semboller ortak heyecan, bilgi, duygu ve düşüncelerin yansıtılması işlevi görerek toplumsal bir bağ kurucu ve davranışları yönlendirici "kültürel şifre" özelliği taşıyan öğelerdir.

> Geertz'e[60] göre din zaten bir semboller sistemidir. O şöyle devam eder; *"[1] semboller sistemidir ki, [2] insanlar için güçlü, kapsamlı ve uzun süre devam eden ruh halleri ve güdülenmeleri tesis etmek üzere işler, [3] bunu genel bir var oluş düzeninin kavramlarını formüle ederek ve [4] bu kavramları bir olgusallık havasıyla [5] ruh halleri ve güdülenmelerin kendilerine özgü bir biçimde gerçekçi göründükleri bir havada yapar"*

Dini grup üyelerinin kendilerini, gruplarını, zihniyetlerini nasıl yorumladıkları hususu araştırmacının dikkat edeceği noktalardan bir diğeridir. Duyguların ifade edildiği kavramlar, tutumlar ve eylemlerin anlamları anlaşılmadan sadece görünene odaklanılarak dini grup anlaşılamaz.[61] Topluluğu oluşturan ve sürekliliğini sağlayan dini tecrübenin grubu oluşturan birey için ifade ettiği anlam dünyası anlaşılmadan grup hakkında varılan kanaatler yanıltıcı olacaktır. Hoffer'a[62] göre, dini gruplaşmanın önemli saiklerinden olan başkalarını kurtarma istenci ve motivasyonu aslında hayatına anlam katma çabasının ürünüdür.

Grubun söylemini iyi tahlil etmek gerekir. Zira söylem Foucault'a göre, tüm dünyayı ve insanları şekillendiren, ancak sınırları belirlenebilecek ve sarsılabilecek olan düşünceler, inanışlar, yargılar, değerler, semboller, kelimeler, harfler, kurumlar normlar, gelenekler ve dilden oluşan ve içerisinde birçok hiyerarşik yapıyı, güç ilişkisini bulunduran dev bir organizmadır.[63] Grubun söylemini analiz[64] etmek için odaklanılan nokta, grup üyelerinin veya grubun ürettiği metinlerin dili nasıl kullandıklarının tahliline dayanır. Zira öyle bir coğrafyada yaşıyoruz ki, bırakın bir harfi bir harfin telaffuzu, kimlik izharına dö-

[56] Hoffer, Kesin İnançlılar, s. 90
[57] Arabacı, *İslam Sosyolojisi 1 (Temellendirme Kuram ve Yöntem Sorunları Türkiye Örneği),* s. 50-51.
[58] Arabacı, *İslam Sosyolojisi 1 (Temellendirme Kuram ve Yöntem Sorunları Türkiye Örneği),* s. 50.
[59] Mustafa Arslan, "Kültürel Bağlamda Din", *Kültür ve Din*, (haz. M. Ali Kirman - Abdullah Özbolat), Karahan Kitabevi, Adana 2014, s. 22.
[60] Clifford Geertz, "Kültürel Bir Sistem olarak Din". *Din Sosyolojisi*, (çev. Yasin Aktay), (haz. Yasin Aktay -M. Emin Köktaş), Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara 1998, s. 179.
[61] Joachim Wach, "Dini Tecrübenin Topluluktaki Tezahürü", *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, (ed. Ian Thompson. (çev. Bekir Zakir Çoban), Birey Yayınları, İstanbul 2004, s. 151.
[62] Hoffer, Kesin İnançlılar, s. 25.
[63] Aktaran, Türker Baş - Ulun Akturan, *Nitel Araştırma Yöntemleri NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008, s. 25.
[64] Söylem analizi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Baş - Akturan, *Nitel Araştırma Yöntemleri NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi,* s. 25 vd.

nüşebilmektedir. Grubun selamlaşma şekli, selamda kullanılan kelimeler, birer sembole dönüşür. Söylem analizinde metinselliğin ötesine geçmek, dilin ifade gücüne odaklanmak faydalı olacaktır. Zira dil, ortak anlam dünyasının dışsal yansıtıcısı ve ifadesidir.

SONUÇ

Dini gruplar, modern çağda dini hayatın önemli parçalarından biridir. Dini hayatı analiz etmek isteyen bir araştırmacının dini gruplaşmaları göz ardı etmesi mümkün değildir. Bir yönü dünyaya ve onun kılcallarına açık ve kendine has siyasallık üreten, diğer yönüyle ahirete ve kurtuluşa odaklı dini gruplar, toplumsallığın ve bireysel tecrübenin yaşandığı çok yönlü, kompleks ve derinlikli toplumsal yapılardır. Bu açıdan bu toplumsal yapıların kuruluş, devamlılık ve değişimini incelemek araştırmacı için sıkıntılara gebedir.

Aynı zamanda sosyalleşme ve sosyal sermaye üretim mekanları olan dini gruplar, salt sosyal gruplar olarak ele alınamaz, bireysel ve tecrübi yönleri göz ardı edilemez. Her biri kuruluşu, ideolojisi, teleolojisi, liderlik tipi, hiyerarşisi ve metinlere yaklaşım tarzı ile ontolojik olarak eşsiz olan bu grupların kendilerine has eşsiz bir epistemolojisi de vardır.

Yerel ile evrenselin, tarih ile modernin eşsiz bir bileşeni olan çağdaş dini gruplaşmaları tahlil etmek isteyen araştırmacının üzerine düşen, yolda karşılaşacağı sorunları bilerek yola çıkmak ve yoldaki işaretlere dikkat etmektir. Yola çıkmadan önce hazırlaması gerekenler ile yolda karşılaştığında çözmesi gereken sorunlar farklı farklıdır. Bunların bilincinde olarak yola çıkmak hedefine varmasını kolaylaştıracaktır.

Bu açıdan biz çalışmamızda yola çıkmadan önce azık olarak, inceleyeceği kültürün bağlamında üretilen bir metodoloji ve kavram heybesi hazırlaması, bu yerli metodoloji ve kavram heybesiyle yola çıkmasının önemini anlatmaya çalıştık.

Çalışmada, araştırmacının karşılaşabileceği sorunları beş ana başlık altında inceledik. Bunları hukuki zorluklar, metodolojik zorluklar, yapısal zorluklar, yaklaşımsal zorluklar ve dilsel zorluklar olarak sıraladık. Bu başlıkların hepsi birden çok alt başlığa ve ayrıntıya sahiptir. Çalışmanın temel iskeleti kendi alan araştırmalarımızda karşılaştığımız zorluklar ve sıkıntılar üzerine kurulmuş olup, başka araştırmacıların tecrübeleriyle zenginleştirilmiştir.

Sonuç olarak belki de söylenebilecek en son söz; hiçbir insanın hiçbir hareketi anlamsız yapmayacağı gerçeğinden hareketle, araştırmacının incelediği grup ve bireylerin anlam dünyalarına nüfuz etmesi, grubun tarih ve gelecek tasavvuruna odaklanması, teleolojisini, kaynaklarını, hiyerarşisini, olabildiğince az müdahil olarak, dini grubun grubu oluşturan üyelerin toplamından fazla bir yapı olduğunu bilerek gözlemleyip incelemesi gerektiğidir.

KAYNAKÇA

Akkır, Ramazan, "Türkiye'de Din Siyaset İlişkisi Bağlamında Milli Nizam Partisi" *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi,* 2020 Sayı 3, ss.115-130

Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Alp Tümertekin), İtaki Yayınları, 4. basım, İstanbul 2003.

Arabacı, Fazlı, *İslam Sosyolojisi I Temellendirme Kuram ve Yöntem Sorunları Türkiye Örneği*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.

Arslan, Mustafa, "Kültürel Bağlamda Din", *Kültür ve Din*, (haz. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolat), Karahan Kitabevi, Adana 2014, ss. 15-34

Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi,* Pınar Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2015

Baş, Türker - Akturan, Ulun, *Nitel Araştırma yöntemleri NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, Seçkin Yay., Ankara 2008.

Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (çev. Ali Coşkun), İnsan Yayınları, İstanbul 1993.

Bilgin, Vejdi, "Popüler Kültür ve Din Dindarlığın Değişen Yüzü", *Kültür ve Din*, (haz. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolat), Karahan Kitabevi, Adana 2014, ss. 125-146

Bruinessen, Martin V., *Kürtlük, Türklük, Alevilik, Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri,* (çev. Hakan Yurdakul) İletişim Yayınları, 9. baskı, İstanbul 2011.

Büyükkara, Mehmet Ali, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Problemleri", *Usul Dergisi*, 2007, sayı:7, ss. 107-136.

Büyükkara, Mehmet Ali, *Çağdaş İslami Akımlar*. Klasik Yay., 2. baskı, İstanbul 2016.

Çelik, Celaleddin, "Sivil Toplum ve Siyaset Etkileşiminde Dini Gruplar", *Kuran ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhep ve Dini Gruplar Arası İlişkiler),* (ed. Hayati Hökelekli -Vejdi Bilgin), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2015, ss. 527-546.

Çelik, Celaleddin, "Örgütlü Dini Gruplarda Hegemonik Dönüşüm Nurculuktan Post-Nurculuğa Cemaatten Örgüte Gülenist Yapının Sosyolojik Kodları", *İnsan ve Toplum Dergisi,* 2017, c. 7, sayı: 1, ss. 25-67.

Çiftçi, Adil, *Din Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları -Toplumbilim Yazıları IV-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Derrida, Jacques, *Göstergebilim ve Gramatoloji,* (çev. Tülin Akşin), Afa Yayınları, İstanbul 1994.

Efe, Adem, *Dini Gruplar Sosyolojisi Isparta Örneği*, Dönem Yayıncılık, İstanbul 2013.

Geertz, Clifford, "Kültürel Bir Sistem olarak Din", *Din Sosyolojisi*, (çev. Yasin Aktay), (haz. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş), Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara 1998.

Geertz, Clifford, *Gerçeğin Ardından: Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı*, (çev. Ulaş Türkmen), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, (çev. Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, 9. baskı, İstanbul 2020.

Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, (çev. Erkıl Günur), Plato Film Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2011.

Kirman, Mehmet Ali, "Dini Grupların Marjinal Formu olarak Yeni Dini Hareketler", *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, (ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu), Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2008, ss. 293-308.

Kirman, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Karahan Kitabevi, Adana 2016.

Luckmann, Thomas, *Görünmeyen Din Modern Toplumlarda Din Problemi*, (çev. Ali Coşkun - Fuat Aydın), Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.

Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, (çev. Aysel Bora), Yapı Kredi Yayınları, 53. basım, İstanbul 2020.

Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Okumuş, Ejder, "Ehl-i Sünnet vel-Cemaatin Bir Meşruiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı", *Marife Dergisi*, 2005, c. 5, sayı 3, ss. 47-59.

Powdermaker, Hortense, "Saha Çalışması", International Encyclopedia of Social Sciences. "Field Study" maddesi, (çev. Beylü Dikeçligil), *Sosyoloji Konferansları*, 2011, sayı 24, ss.35-43.

Roy, Olivier, *Siyasal İslam'ın İflası*, (çev. Cüneyt Akalın), Metis Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2017.

Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, (çev. Haldun Bayrı), Metis Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2020.

Tekin, Mustafa, *İslam Sosyolojisinin İmkanı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

Türkmen, Hamza, *Türkiye'de İslamcılığın Kökleri*, Ekin Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2014.

Volkan, Vamık, *Körü körüne İnanç Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderleri*, Asi Kitap, İstanbul 2004.

Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, (çev. Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1990.

Wach, Joachim, "Dini Tecrübenin Topluluktaki Tezahürü", *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, (ed. Ian Thompson), (çev. Bekir Zakir Çoban), Birey Yayınları, İstanbul 2004, ss.147-170.

Watt, Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, (çev. Mehmet S. Aydın), Hülbe Yayınları, Ankara 1982.

Yapıcı, Asım, "Dini Grup Kimliği Kimlik ve Dini Aidiyet", *Kimlik ve Din*, (haz. Mehmet Ali Kirman - Abdullah Özbolat), Karahan Kitabevi, Adana 2014, ss. 41-60.

Yavuz, Hakan, *Modernleşen Müslümanlar Nurcular Nakşiler Milli Görüş ve Ak Parti*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Zuckerman, Phil, *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. ve notlar: İhsan Çapcıoğlu - Halil Aydınalp), Birleşik Yayınevi, Ankara 2009.